

K.RAXMANOVTIŃ PROZALIQ SHIĞARMALARINDA TEŃLES EKİ KOMPONENTLİ FRAZEOLOGIZMLER

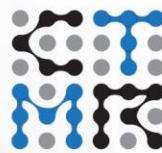
Ulbosın Jańabaeva

Qoraqalpoğiston Respublikasi Kegeyli tumani 14-soni umumtalim maktabi qoraqalpoq tili va adabiyoti fani óqituvchisi

Qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq materialların analizlep qaraǵanımızda, onda quramalı qırılısqı iye frazeologizmler ushırasadı. Bunday düzilistegi frazeologizmlerde G.Aynazarova óz miynetinde teńles eki komponentli frazeologizmlege kirkizedi [1.18]. Bunday frazeologizmler folklorda, kórkem shıǵarmalarda, awızeki sóylewde jiyi qollanıladı. Olar qospa gáp formasında bolǵanı menen, bir leksika-grammatikalıq pútinlikti qurap keledi. Avtor qaraqalpaq tilindegi bay frazeologiyalıq sóz dizbeklerin strukturalıq jaqtan bir bólekten hám teńdey eki bólekten turatuǵın túrlerge ajıratıp úyrenedi. Qaraqalpaq tiliniń bay frazeologiyalıq materialların qarastırǵanımızda olardıń hár qıylı düzilmeler sıpatında kózge taslanatuǵınılıǵın kóriwimizge boladı. Máselen, düzilisi jaǵınan bir bólekten turatuǵın frazeologizmler: qası-qabaǵına qaraw, awzı-awzına tiymew, kózdiń qarashiǵınday saqlaw, betine kelmew, awzı jeńil, iyt ólgen jer, júrek jutqan, eki sózli, h.t.b. Frazeologizmleriń ishinde quramalı düziliske iye bolǵan teńdey eki bólekten turatuǵın düzilmeler de kóplep ushırasadı. Teńles eki komponentli frazeologizmler, kóbinese teńdey baylanısqan eki komponentten turadı. Bul komponentler simmetriyalı düzilmeden quralǵan. Simmetriyalı düzilme hár komponenttiń sáykes aǵzalarınıń bir-biri menen fonetikalıq, grammatikalıq, semantikalıq jaqtan sáykes keliwi arqalı dóreledi. Teńles eki komponentli frazeologizmleriń tábiyatına tán usınday ózgeshelikler olardıń komponentleriniń tutaslıǵı, uyqasın támiyinleydi: *Aǵam barda, arqam tamda; aytqanı aytqan, degeni degen bolıw; asarın asap, jasarın jasaw; attan tússe de, erden túspew; barmaǵan tesigi, kirmegen esigi qalmaw; bas qattı ma, tas qattı ma; bir tapqanı, bir tapqanına jetpew; boları bolıp, boyawı sińiw; quda da jay, qudaǵay da jay; esikten tórge, tórden esikke; hám uri, hám ústem; usharın jel, qonarin say biliw hám t.b.*

K.Raxmanoviń prozalıq shıǵarmalarında kúshli ekspressiyaǵa iye teńles eki komponentli frazeologizmlerdi ushıratamız. Avtor olardı shıǵarma qaharmanlarına sıpatlama beriwde, olardıń hár qıylı psixologiyalıq halatların súwretlewde, háreket hám qubılıslardı ashıp kórsetiwde jumsayıdı. Mısalı:

Aytqanı-aytqan, degeni degen bolıp, tilin salaqlatıp úyrenip qalǵan Ulperige jańağı eki adamnıń da isin pitkermegeni úlken soqqı bolıp tiydi [3.17].

Jol boyınsha óz oyları menen bánt hayal tis jarmadı, qasındaǵı adam awzın ashpasa Sherniyaz da “**kelse bes, kelmese on bes**” degendey etip annan-mınnan gáp taba bermeydi [3.43].

Endi Sherniyazdı payda sherik etken menen ilaj joq, **bolar is bolıp, boyawi sińip** ketken [3.135].

Ágam barda, arqam tamda dep isenip júrip edim, qápelimde ala pasırqı bola qaldı,-dedi Sherniyaz [3.140].

Asarımıdı asap, jasarımıdı jasasam eken-aw, ele! [3.142].

Tı́nlaytuǵın aql, tigistiń ádibin qaytarǵanday áste-aqırın, jatiq shıqqanı maql, ol ushın **jeti ólshep, bir kesiw** kerek [3.155].

Bilmeydi. **Aqılı hayran, kókiregi wayran** [3.156].

Bul misallardaǵı *aytqanı-aytqan, degeni degen bolıw*—“sózin maqullata alıw”, *kelse bes, kelmese on bes*—“qalay bolsa, solay, pariqsız”, *bolar is bolıp, boyawi sińiw*—“endi kesh, ózgertiwge bolmaydı”, *ágam barda, arqam tamda*—“ǵamxorlıq etetüǵın adamı bolıw”, *asarın asap, jasarın jasaw*—uzaq ómir súrdı, qartaydı”, *jeti ólshep, bir kesiw*—“puqta, óz isine pısıq bolıw”, *aqılı hayran, kókiregi wayran* – “hayran bolıw, albırıp qalıw” degen mánilerdi bildirip kelgen.

El bar, xalıq bar, húkimettiń zańı bar [3.182].

Siz aq deseńiz aq, **qara deseńiz qara** bolayın dep tur, Ayparsha apa! [3.182].

Olar hám uri, hám ústem bolǵısı kelgen shıǵar [3.210].

Tek, soǵan bek bolsa boldı, basqa qanday ángime bolsa da **aytiwǵa awzi, tińlawǵa qulaǵı** tayın [3.249].

Meniń de, **bir ayaǵım tórde, bir ayaǵım góerde** [3.287].

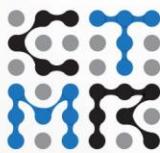
Al, basqa arzan lázzet, kewildiń **há dese, má dep** bas iyiwi, bir ushırasqannan bir-birine jabısıp qalıw bul muhabbat emes, pániy dúnyaniń baxıtsızlıǵı bul! [3.343].

“**Men ne deymen, qobızım ne deydi**”,-dep kekesinli kúldi vrach [3.361].

Bul misallardaǵı *el bar, xalıq bar*—“hámme bar, xalıq bar”, *aq degeni aq, qara degeni qara*—“aytqanı bolıw, maqullaw”, *hám uri, hám ústem*—“urısıw, jánjellesiw”, *aytiwǵa awzi, tińlawǵa qulaǵı tayın*—“sózdi hámme waqtı tińlaytuǵın adam”, *bir ayaǵı tórde, bir ayaǵı góerde*—“ábden qartayǵan adam”, *há dese, má dew*—“qarsı sóylew, urısıw, baqırıw”, *men ne deymen, qobızım ne deydi*—“túsınbedi, uqpadı, bilmedi” degen mánilerdi bildirip keledi.

Kim ǵamxorlıq etedi, kimniń shalǵayına asılıp, kimniń **otı menen kirip, kúli menen shıǵadı?** [3.389].

Mal soyǵali jaman emes góy, **qazan da may, tabaqta may** degendey [4.3].

“Iyt semirse iyesin qabادи”, qaptı гоу, tislewge qaradı гоу, neshshe jıldan berli úndemey tislep kiyatırған eken, bunı Japaq etinen ótip, súyegine taqalǵanda bilip otır-aw [4.94].

Áwel ańgısın ańlap, tińgısın tińlap, óyer-búyerin qasıp degendey... [4.95].

Sen sóylespeyseń, sen ushın kim sóylesedi?-dep ashiwlandı Rámetulla. Ya televizordan ayttıramız ba? Awızdan aq iyt te kirip, qara iyt te shıǵadı-гоу [4.87].

Bul misallarda *oti menen kirip, kúli menen shıǵıw*—“xızmet etiw”, *qazan da may, tabaqta may*—“molshılıq, hámme nárse jeterli bolıw”, *etinen ótip, súyegine taqalǵanda*—“shıdamı tawsılıw”, *ańgısın ańlap, tińgısın tińlap*—“oyın bildi, sezdi”, *awızinan aq iyt te kirip, qara iyt te shıǵadı*—“jónsız sóleydi, urısadı” degen mánilerde qollanıladı.

Sonsha jıl sırtım pútin, ishim tútin bolıp shıdap kiyatır edim [4.84].

Vladimir jerden jeti qoyan, aspannan altı qırǵawıl tapqanday kabinetten pálpellewı menen shıqtı [4.109].

Neshshe jıllardan berli klientlerge xızmet etiwge sheber bolıp qalǵan oficiantkalar *qolna-qoli, ayaǵına-ayaǵı tiymey* zır juwırıp júr [4.138].

Qoy, olar bilimi, aqlı artıq adamlar, júrer jolın erteden tanıǵan, jol kóp, solardıń eń abzalın tańlaǵan, sol jolı usınday sarayǵa jetkergen, astına mashina mingizgen, basına dáklet qusın qondırǵan, *ishkeni aldında, ishpegeni artında* turǵan [4.152].

Sırtı jiltıraq, ishi qaltıraq degendey... sup-sulıw kósheniń kimge keregi bar? [4.166].

Bul misallarda *sırtım pútin, ishim tútin*—“qapa, ómirden túnílgen”, *jerden jeti qoyan, aspannan altı qırǵawıl tapqanday*—“qattı quwanıw”, *qolna-qoli, ayaǵına-ayaǵı tiymey*—“bánt boldı”, *ishkeni aldında, ishpegeni artında*—“hámme nársesi jetkilikli”, sırtı jiltıraq, ishi qaltıraq—“jaramsız nárse” degen mánilerdi bildiredi.

Bul teńles eki komponentli frazeologizmler mánilik jaqtan da, dúzilislik jaǵınan da hár qıylı bolıp, shıǵarmanıń tilin bayıtıwǵa, sózsiz, óz tásırın tiygizip tur.

Solay etip, K.Raxmanov prozalıq shıǵarmalarında frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń barlıq túrlerin sheber paydalana bilgen *hám házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń qáliplesiwine, onıń leksikasınıń tolıqtırılıwında qollanılgan frazeologizmlerdiń hámmesi derlik házirgi qaraqalpaq ádebiy tili leksikasınan orıń alıp, onıń belgili bir qatlamań qurayıd*.

Paydalanylǵan ádebiyatlar:

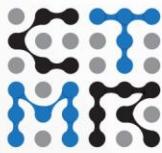
1. Айназарова Г. Қарақалпақ тилинде теңлес еки компонентли фразеологизмлер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2005.

CENTER FOR
ADVANCED
STUDIES

Jas Ilimpažlar
Akademiyası

CENTER FOR TECH
AND MEDIA RESEARCH

2. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинин фразеологизмлер сөзлиги. Нөкис, «Қарақалпақстан», 2018.
3. Рахманов К. Ақыбет. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1993.
4. Рахманов К. Пайғамбар жасындағы күйеў. Нөкис, «Билим», 2010.